

Ա. Կարիճյան

ՉԵՐՆԻՇԵՎՍԿԻՆ ԵՎ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Չերնիշևսկու աշխատությունների մեջ ուշագրավ են սոցիալական հակամարտ ուժերի, մտավոր ներհակ հոսանքների, «պարտիաների» բնութագրման նվիրված նկատողությունները: Նրա մի շարք պատմական հետազոտությունների («Կավենյակ», «Հուլիսյան մոնարխիան» և այլն) և ապա՝ արևմտյան-կապիտալիստական երկրների մասին կազմված տեսությունների («Պոլիտիկա») մեջ լսվում է դասակարգային բախումներին հետևող ուղղությունն մտածողի ձայնը: Այդ աշխատությունների վրա կանգ են առել սովետական պատմաբանները և գրականագետները՝ ուշագրավ հետազոտությունների և ուսումնասիրությունների մեջ: Համեմատաբար ավելի քիչ է խոսվել ժամանակի մամուլի վերաբերյալ Չերնիշևսկու արած դիտողությունների մասին, որոնք այսօր էլ կարող են գրավել մամուլի պատմության և բիբլիոգրաֆիայի խնդիրներն ուսումնասիրող բանասերների ուշադրությունը:

Ցարական ցենզորների ջանքերով ստեղծված դաժան պայմանները ստիպում էին Չերնիշևսկուն քողարկված ձևով առաջադրել իր ուղղությունն գաղափարները: Պարբերական մամուլի առթիվ նրա արած դիտողությունները նույնպես արված են «երկայան» շատ յուրահատուկ ոճով: Սակայն և այնպես այդտեղ էլ նշմարվում է բավական որոշակի կերպով մեծ ուղղություններ-գիտնականի դեմքը: Զգուշավոր կերպով արված դիտողություններում Չերնիշևսկին միշտ ընդգծում էր ազատատենչ ժողովուրդների գալիք ուղղությունն ապստամբության անհրաժեշտությունը և ժողովուրդների եղբայրական միության վսեմ պատգամների մեծագույն նշանակությունը...

1

Տակավին պատանեկության տարիներին Չերնիշևսկին հետևում էր ռուսական պարբերագիրներին և ուշադրությամբ ուսումնասիրում կուլտուրայի մասին հրապարակված նյութերը¹: Հետագայում, երբ Չերնիշևսկին կոփվում է որպես ուղղություն-դեմոկրատների տեսաբան-ղեկավար, մշակում է առան-

¹ Սարատովի սեմինարիայում ուսանելու օրերին Չերնիշևսկին գրել է հատուկ շարադրություն «տպագրության հետևանքների» մասին և նշել է այդտեղ «մեծատունների» բացասական դերը կուլտուրայի ներկայացուցիչների նկատմամբ: Դա Չերնիշևսկու առաջին աշխատությունն էր մամուլի մասին: Այդ ժամանակ նա 15-ամյա պատանի էր: Նրա մի շարք աշակերտական շարադրությունները նվիրված էին կուլտուրայի խնդիրներին լուսարանությանը: Դրանցից բնորոշ քաղվածքներ հիշատակել է Չերնիշևսկայան նորերս հրատարակված հատուկ ուսումնասիրության մեջ: Տես Н. М. Чернышевская, Н. Г. Чернышевский в Саратове, Саратов, 1952, էջ 81—84:

ձին մոտեցում և արդեն նոր դիտակետից մոտենալով պարբերագիրներին, ծանրանում է առաջին հերթին որոշ պարբերագիրների հիմնական հատկանիշները և ուղղությունը բնորոշող նյութերի վրա:

Այդպիսի մի հոդված էր, ի միջի այլոց, Տոլստոյի «Յասնայա Պոլյանա» ժուռնալի մասին գրված հատուկ մատենագրական տեսությունը¹։ Ինքը՝ Լ. Տոլստոյն էր խնդրել Չերնիշևսկուն (1862-ի փետրվարի 6-ին) հայտնել «անկեղծ և լուրջ» կարծիք՝ նոր ժուռնալի հրապարակված համարների մասին: Չերնիշևսկին գիտեր, որ «Յասնայա Պոլյանա» ժուռնալը գյուղական-ժողովրդական նոր տիպի դպրոցի հետ սերտորեն կապված մանկավարժական պարբերագիր է: Իր տեսության մեջ Չերնիշևսկին ակնհերձ հարգանքով է խոսում այդ դպրոցի մասին, սակայն, անցնելով «Յասնայա Պոլյանա» ժուռնալին, նա առանց որևէ դիվանագիտության, կտրուկ կերպով քննադատում է այդ ժուռնալի ուղղությունը: Չերնիշևսկին նշում է, որ նոր մանկավարժական ժուռնալի հիմնադիրները իրականում չունեն ոչ պարզորոշ համոզումներ և ոչ էլ գիտական անհրաժեշտ կրթություն: Հենվելով ժուռնալի նյութերի վրա, նա քննադատում է նաև դպրոցի ղեկավարներին:

Ժուռնալի առաջնորդողը դրել էր ինքը՝ Տոլստոյը: Ծանրանալով այդ առաջնորդողի վրա Չերնիշևսկին շեշտում է, որ ժողովուրդը միաձուլվ մի ղանգված չի, և չի կարող երբեք միակողմանի կերպով դատափետման ենթարկվել: Կան, — ասում է Չերնիշևսկին, — ժողովրդի շարքերում և՛, հետամնաց և՛, առաջավոր մարգիկ: Անհրաժեշտ է միշտ հաշվի առնել, որ գյուղացիների նյութական կացությունը չափազանց ծանր է և այդ կացությունն էլ ստեղծել է կրթության և դպրոցի նկատմամբ բացասական կամ անտարբեր դիրք բռնող գյուղացիների ուրույն շարքեր:

«Յասնայա Պոլյանա» ժուռնալի մեջ կային արտառոց «քննական» դիտողություններ ռուսական առաջավոր ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչների մասին: Հոդվածագիրներից մեկը գրել էր, որ եկեղեցու հետ կապված տիրացունները ավելի լավ են դաստիարակում, քան համալսարանական կրթություն ստացած ուսուցիչները: Չերնիշևսկին կանգ է առնում թե՛ յուրահատուկ այդ դիտողության և թե՛ նման այլ տիպի նկատողությունների վրա:

Չերնիշևսկին կանգ է առնում «Յասնայա Պոլյանա»-ում տպված մի ղրույցի վրա և նշում է, որ այդ «ղրույց-պատմվածքի» լեզուն պարզ է և դյուրամատչելի: Շեշտում է նաև գեղարվեստական արժանիքները: Անցնելով «ղրույցի» իրական իմաստի գնահատությանը, նա քննադատում է և պատմվածքի հեղինակին և ժուռնալի ղեկավարներին: «Հեղինակը, — նկատում է Չերնիշևսկին, — հաստատուն և պարզորոշ հայացքներ չունի. այդ հեղինակը չգիտե նույնիսկ թե ինչն է ավելի օգտակար և ինչ է պետք ժողովրդին»²: Այս տողերից հետո Չերնիշևսկին գրում է, որ ժուռնալի խմբագրությունը հստակ մի հայեցակետ չունի և հենց այդ պատճառով չի կարողացել հարմարագույն նյութեր ընտրել ժողովրդական աուդիտորիայի համար: Դիմելով անմիջապես արդեն խմբագրին, Չերնիշևսկին³ իր տեսության մեջ դրում է.... «Խնդրում ենք շարկանալ... մենք

¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, Москва, 1951, т. 10, стр. 503—517.

² Նույն տեղում, էջ 514:

³ Նույն տեղում, էջ 515:

պարտավոր ենք նշել ժուռնալի խմբագրության տեսական հայեցողության թերությունները...»¹։

Նման մի տեսություն էր նաև «Ազգային անտակտություն» վերնագիրը կրող այն հոդվածը, որ նվիրված էր Բալիցիայի մայրաքաղաք Լվովում հրատարակվող «Սլովո» ժուռնալի երկու համարների քննարկմանը։ Այդ ժուռնալը հիմնել էին Բալիցիայի ազգայնականները, ջանալով դատափետել առաջավոր ուկրաինական գործիչների ուղեգրերը։ Չերնիշևսկին ամենից առաջ կանգ է առնում ժուռնալի ռեակցիոն ուղղությունը բնութագրող հիմնական նյութերի վրա։ Նա քննադատում է «րուսիների դատի» պաշտպանների դերում հանդես եկող վայրագ ազգայնականներին և մերկացնում է մետերնիսյան ուղեգրին կառչած ռեակցիոն պործիչներին։

Կան մարդիկ,— գրում է Չերնիշևսկին,— որոնք դիտավորությամբ հրահրում են ազգային բախումները՝ իրենց տիրակալությունը ամրացնելու նպատակով։ Իրականում ավելի քան լավ հայտնի է, որ ազգային բախումներին ուժ են տալիս բացառապես իշխող սոցիալական խավերը։

Չերնիշևսկին դատափետում է ժուռնալի ղեկավարների սեպարատիզմը։ Շեշտելով, որ ռուսիները միևնույն ուկրաինացիներն են, նա մերկացնում է ժուռնալի ղեկավարներին։ Կառչած Վիեննայի տիրակալների ռեակցիոն ուղեգրին,— գրում է Չերնիշևսկին,— այդ ղեկավարները ցանկանում են բաժանել ռուսիներին հարազատ ուկրաինական ժողովրդից։ Մենք,— գրում է նա,— գտնում ենք, որ ձեր հայացքները սխալ են և դուք անհանդուրժելի ուղեգրի եք պաշտպանում։ Լեհերի և ուկրաինացիների սուր հարաբերությունները ստեղծվել են իշխող դասակարգերի վարքագծի շնորհիվ։ Ժողովուրդը ամենուրեք ատելությամբ է վերաբերվում բոլոր կալվածատերերին։ Լեհական և ուկրաինական կալվածատերերը միանման շահագործողներ են և չեն զանազանվում միմյանցից։ Միանման են նաև լեհ և ուկրաինացի գյուղացիների շահերը։ Այդ տողերից հետո Չերնիշևսկին հիշեցնում է, որ ժամանակին Շևչենկոն միևնույն էր ասել իրեն։ Տարաս Շևչենկոյի անունը,— գրում է Չերնիշևսկին,— շատ թանկ է ամեն մի ուկրաինացու համար։ Շևչենկոն ինքը շատ կտրուկ կերպով դատափետել է ոչ միայն լեհական, այլ նաև ուկրաինական կալվածատերերին — պաներին²։ Քիչ հետո նորից ընդգծելով, որ Շևչենկոն անառարկելի հեղինակություն է ուկրաինական համայն ժողովրդի համար, Չերնիշևսկին դատափետում է մետետերնիսյան ուղեգրի պաշտպանող ազգայնականների հայացքները³։

Մի ուրիշ մատենագրական տեսություն մեջ Չերնիշևսկին կանգ է առնում ռուսական ազգայնականների — սլավյանոֆիլների վրա։ Մերկացնելով հատկապես «Դեն» ժուռնալի ռեակցիոն ուղղությունը, նա սուր իրոնիայով դատափետում է սլավյանոֆիլներին։ Սենտիմենտալ խոսքերը նետող սլավյանոֆիլները, — նկատում է Չերնիշևսկին — իրականում ցանկանում են ոչ թե ազատագրել իրենց սլավոն եղբայրներին, այլ ձգտում են կռել նոր կապանքներ և շղթաներ ջանալով նետել բոլոր սլավոններին նոր բռնակալների գիրկը։ «Եզոպոսյան» լեզվով էր գրված այդ ամենը, սակայն Չերնիշևսկու ընթերցողների համար պարզ էր քողարկված դիտողության իրական իմաստը։ Այդ ընթերցողներին լավ հայտնի

¹ H. Г. Чернышевский, т. 7, էջ 775—793։

² Նույն տեղում, էջ 791։

³ Նույն տեղում, էջ 792։

էր, որ Չերնիշևսկին որոշակի ակնարկում է ցարական բռնապետությունը: Ընթերցողները հասկանում էին, որ մերկացնելով և դատափետելով «Դեն» ժուռնալի ուղղությունը, Չերնիշևսկին կովի է ելնում միապետական բռնակալության դեմ: Ոլորապտույտ նախադասությունների միջոցով մի երկու անգամ կրկնելով իր դիտողությունները, Չերնիշևսկին բավական որոշակի կերպով ընդգծում էր իր հիմնական միտքը: Նրա մատենագրական տեսությունը հենց դրա համար էլ դառնում էր ո՛չ միայն կոնկրետ որևէ պարբերագրի ուղղության բնութագրում, այլ՝ նաև ցարական բռնապետությանը ծառայող ազգայնականների դեմ ուղղված շատ սուր մի հրապարակախոսական հոդված¹:

Մատենագրական տեսություն էր նաև ուկրաինական «Ոսնովի» ժուռնալի մասին կազմված ուրվագիծը: Այդ ժուռնալի ուրույն գիծը որոշ չափով պաշտպանում էին, ինչպես հայտնի է, 60-ական թվականների «Սովրեմեննիկ»-ի ղեկավարները:

Չերնիշևսկին այս հոդվածում ևս քննադատում է նացիոնալիզմի գաղափարախոսներին: Նորից նա ընդգծում է իր գրական դիրքը ուկրաինական և լեհական առաջավոր կուլտուրայի ջահակիրների նկատմամբ: Շատ բարձր գնահատական տալով ուկրաինական ժողովրդի մեծ զավակ Տարաս Շևչենկոյի պոեզիային, նա դատափետում է մեծապետական նացիոնալիզմի հետևողներին: Մատենագրական այս հակիրճ տեսության մեջ կան հատուկ տողեր՝ ուկրաինական դեմոկրատական գրականության տաղանդավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ Մարկո Վովչեկի մի պատմվածքի մասին: Չերնիշևսկին այդ տեսության մեջ կանգ է առնում ի միջի այլոց սլավոններին միացնող ու համախմբող ազգայնների վրա և որոշակի կերպով հանդես է գալիս. որպես սլավոն եղբայրական ժողովուրդների դեմոկրատական մեծ միության պրոպագանդիստ: Չերնիշևսկու այս նշանակալից ուրվագիծը ևս ուկրաինական նոր ժուռնալի բնութագրման նվիրված առօրյա մատենագրական ակնարկ չէր միայն: Դա շատ որոշակի և հրատապ իմաստ ունեցող մի ելույթ էր, որի հիմնական նպատակն էր ստեղծել ֆեոդալական-ճորտատիրական կարգերի դեմ միասնական ռևոլյուցիոն ամուր մի ֆրոնտ: Դատափետելով սլավյանոֆիլների ռեակցիոն ուղեգիծը և միաժամանակ նույնչափ կտրուկ կերպով դատապարտելով ավստրիական բռնապետության ռեակցիոն ուղեգիծը քողարկող և մետատերնիխին սպասավորող ազգայնականներին, Չերնիշևսկին բոլոր ռեակցիոն պետություններին հակադրում է դեմոկրատական դրոշի ներքո մարտնչող ազատատենչ ժողովուրդների միության ռևոլյուցիոն ուղին:

Շատ ավելի զգուշավոր լեզվով էր գրված Չերնիշևսկու այն տեսությունը, որ նվիրված էր Դոստոևսկիների «Վրեմյա» ժուռնալի բովանդակության և ուղղության քննարկմանը: Հիմնական իր սկզբունքներով այդ ժուռնալի խմբագրությունը նկատելի չափով կապված էր սլավյանոֆիլների հետ: Չերնիշևսկին գրում է, որ յուրաքանչյուր ժուռնալի իրական դեմքի բնութագրման համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ հաշվի առնել ժուռնալի մեջ ամփոփված մատենագրական և քննադատական նյութերի ուղղությունը:

Շատ բնորոշ պիտի համարել այն, որ քննելով ժուռնալների բովանդակությունը, Չերնիշևսկին աշխատում էր որոշել և պարզել առաջին հերթին կոնկրետ պարբերագրի ուղղությունը բնութագրող հատկանիշները:

¹ Н. Г. Чернышевский, т. 7, էջ 841:

Շեշտված բոլոր տեսությունները միանման կառուցվածք ունեին: Իրականում դրանք հրապարակախոսական սուր ակնարկներ էին, և ոչ թե պատմական-մատենագրական ուրվագծեր: Ծանրանալով առանձին պարբերականների վրա, Չերնիշևսկին աշխատում էր օգտագործել հարմարագույն առիթը՝ լեզու կերպով ռեակցիայի սպասավորներին նոր հարվածներ հասցնելու համար:

2

Չերնիշևսկու աշխատությունների մեջ՝ գրախոսությունների կողքին մենք տեսնում ենք նաև ամփոփ բիբլիոգրաֆիական ակնարկներ և ուրվագծեր: Ռուսական տարբեր պարբերագիրքների մեջ զետեղված նյութերի և հոդվածների վրա ծանրանալով, Չերնիշևսկին աշխատում էր դիտավորյալ կերպով հանդես գալ ժուռնալների նյութերը նկարագրողի դերում: Նա նույնիսկ ընդգծում էր, որ իր նպատակն է միմիայն արձանագրել իրական փաստերը:

Սակայն և այնպես արդեն ժուռնալային նյութերի ընտրությամբ և նկարագրության կցված թուղթիկ կամ հակիրճ քննական դիտողություններով Չերնիշևսկին շատ բան էր ասում «միամիտ» ու բազմահմուտ իր ընթերցողներին¹: Նա կարողանում էր առօրյա ռեցենզիաները «առերևույթ» անդորր տոնով կազմված ուրվագծերը դարձնել «Սովրեմեննիկ»-ի շուրջը համախմբված փայլուն հերոսական պլեադայի հրապարակախոսությանը և պրոպագանդային օժանդակող կարևոր ազդակներ: Իզույլ չէր նեկրասովը Չերնիշևսկու անմիջական ազդեցության ներքո նկատելի փոփոխություններ մտցրել «Սովրեմեննիկ»-ի տրադիցիոն հայտարարությունների մեջ և դարձրել այդ հայտարարությունները մի տարվա ընթացքում հրատարակված բնորոշ նյութերի անուշադիտ-մատենագրական ուրույն տեսություն²:

Առանձին տեղ են գրավում «Սովրեմեննիկ»-ի մեջ 1858-ին հրատարակված մատենագրական տեսությունները: Անհրաժեշտ է նշել, որ ականավոր ռուս դրականագետ Մակաշինը վերապահությամբ մոտենալով դրանց, ժամանակին Չերնիշևսկուն վերագրվող այդ տեսությունները համարում էր ուրիշ գրողի ստեղծագործություն: Չերնիշևսկու երկերի առաջին հրատարակության մեջ (Չերնիշևսկու որդու — Միխայիլ Չերնիշևսկու նախաձեռնությամբ պատրաստված) բոլոր այդ տեսությունները զետեղված են որպես Չերնիշևսկու երկասիրություններ: Սովետական նոր, լիակատար հրատարակության խմբագիրները նույնպես դրանք մտցրել են Չերնիշևսկու երկերի տեքստային բաժնի մեջ, բայց տպագրելով «Դուբիա» վերնագրի ներքո, նշել են, որ չեն վստահանում կատեգորիկ կերպով Չերնիշևսկուն վերագրել դրանք:

Մենք գտնում ենք, որ «վիճելի» հարցի լուսաբանության համար մեծագույն նշանակություն ունի ամենից առաջ «Սովրեմեննիկ»-ի մեջ տպագրված տեսությունների ինքնահատուկ ոճը: Չի կարելի ասել, թե այդ ակնարկների ոճը զգալի կերպով զանազանվում է Չերնիշևսկու գրությունների ոճից: Կարևոր նշանակություն ունի նաև մի այլ հանգամանք: Ոչ ոք «Սովրեմեննիկ»-ի աշխատակիցներից չէր կարող այնքան մեծ ուշադրություն նվիրել ռուսական զանա-

¹ Н. Г. Чернышевский, Заметки о журналах, հատ. 3, էջ 630—729:

² Այդ նյութերը հրապարակել է նորբեր Չուկովսկին (Некрасов, Полн. собр. соч., т. 12):

ղան պարբերագրերի էջերում հրապարակված տնտեսագիտական նյութերի մանրակրկիտ քննարկմանը: Դոբրոլյուբովը նույնպես հետևում էր տնտեսագիտական թեմաներ շոշափող ժուռնալիստների գրություններին, սակայն մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել առանձնապես գյուղացիության տնտեսական կացության մասին գրված զանազան հետադոտությունները և նյութերը կարող էր միմիայն Չերնիշևսկին:

Առաջին տեսության մեջ նշվում էին կալվածատիրական գյուղացիների մասին հրապարակված ժուռնալային ակնարկները և հոդվածները: Երկրորդ տեսությունը կրում էր այլ վերնագիր («Գյուղացիական հարցի մասին տպագրված ժուռնալային հոդվածների բիբլիոգրաֆիա»):

Առաջին տեսությունը շատ ընդհանուր մի նկարագրություն է, բայց այդտեղ առանձնապես 810—812 էջերի որոշ տողերը ունեն «չերնիշևսկիական» գրություններին հատուկ ինտոնացիա: Այդպիսի տպավորություն են թողնում նաև երկրորդ տեսության առանձին տողերը: Նկատելի չափով տարբերվում են 1859-ին տպագրված ընդարձակ և մանրակրկիտ տեսությունները: Այդտեղ արդեն հիշատակվում են առանձին-առանձին որոշ ժուռնալներ՝ կարծես դիտավորությամբ ժուռնալների ուղղությունը բնութագրելու համար: Հատուկ մի ուրվագծի մեջ և առանձին վերնագրի ներքո նշվում են «Գյուղական բարեկարգություն» ժուռնալի նյութերը: Կցված են նկարագրական տողերին քննական դիտողություններ: Այդպես են կառուցված նաև «Հողատերերի ժուռնալի» մի շարք նյութերի մասին գրված ակնարկները: Այդտեղ էլ սկզբում նշվում են ժուռնալի էջերում զետեղված հոդվածները, իսկ քիչ հետո արդեն արվում են քննական դիտողություններ: Միևնույն ձևով են կազմված նաև մի քանի ուրիշ ժուռնալների («Ռուսակի վեստնիկ», «Բիբլիոտեկա դլյա շտենիյա» և այլն) մեջ տպագրված բնորոշ աշխատությունների մասին կազմված տեսությունները: Մեզ համար ամենից ուշագրավը բոլոր այդ տեսությունների պրոֆիլն է²: Մի ակնթարթ ընդունենք, թե Մակաշինի դիտողությունը միանգամայն անվիճելի է: Միթե նույնիսկ այդ պարագայում պարզ չէ, որ հատկապես տեսությունների «պրոֆիլի» ընտրությունը կարող էր կատարվել միմիայն Չերնիշևսկու առաջարկով և հավանությամբ: Երբ Դոբրոլյուբովը առաջարկել էր ստեղծել նոր տիպի բիբլիոգրաֆիական աշխատություններ, 60-ական թվականների ականավոր բիբլիոգրաֆներից մեկը՝ Նեուստրոկը կազմել էր անշափ արժեքավոր բիբլիոգրաֆիական նոր ուսումնասիրություն, որը այսօր էլ եզակի տեղ է գրավում պարբերական մամուլի պատմությանը նվիրված բիբլիոգրաֆիական աշխատությունների մեջ: Սակայն և այնպես, նա, ով ուշագրությունամբ կմոտենա «Սովրեմեննիկ»-ի մեջ զետեղված բիբլիոգրաֆիական տեսությունների կառուցվածքի և մանավանդ «անոտացիաների» բնույթը խախտող տողերի դեմ, չի կարող չնկատել, որ նույնիսկ Նեուստրոկի նման հմուտ բիբլիոգրաֆները չէին կարող հանդես գալ այդօրինակ աշխատությունների հեղինակների դերում:

Ամենից բնորոշը, — ինչպես ասացինք քիչ առաջ, — այդ տեսությունների

¹ Н. Г. Чернышевский, *հատ. 5*, էջ 804—818:

² Եվդենյե Մակսիմովը էր սովորածավալ հետազոտության երկրորդ հատորի մեջ որոշակի կերպով գրում է, որ մատենագրական տեսությունների հեղինակը Չերնիշևսկին էր: Միևնույնը հաստատում է նաև Ջգորնովը: Евгений — Максимов, «Современник» при Чернышевском и Добролюбоме, Ленинград, 1936, էջ 287—298:

ուրույն «պրոֆիլն» է: Բիբլիոգրաֆիան, պատմությունը, հրապարակախոսությունը թելադրել են «Սովրեմեննիկ»-ի ղեկավարներին ստեղծել նոր տիպի մի աշխատություն: Այդ ղեկավարները հիշեցնում էին իրենց ընթերցողներին, որ նույնիսկ մի որոշ թեմայի շուրջը պատող ժուռնալային նյութերի և հոգվածների նկարագրական-քննական տեսությունը կարելի է դարձնել առանձին պարբերագիրների, պարբերական մամուլի պատմությանը և բիբլիոգրաֆիային նվիրված գիտական հետազոտություններին օժանդակող նյութեր:

Շատ նշանակալից է բանասեր-պատմաբանին հատուկ մոտեցումը Չերնիշևսկու գրությունների մեջ: Մեծագույն ուշադրությամբ ուսումնասիրելով անգամ նկարագրական-փաստագրական աշխատությունները, Չերնիշևսկին նշում էր, որ թե՛ պատմական և թե՛ նույնիսկ բիբլիոգրաֆիական աշխատությունների մեջ պիտի լինի և՛ փաստերի կլասիֆիկացիա և՛ միշտ որոշակի դիտակետ, և՛ քննական մոտեցում դրական-պատմական վավերագրերին: Նա չէր կտրում գրականության պատմությունը ժուռնալիստիկայի պատմությունից: Շատ բարձր գնահատելով գեղարվեստական գրականության վավերագրերը և համաշխարհային կուլտուրայի ականավոր ներկայացուցիչների դերը, այնուամենայնիվ նա միշտ առանձին գրական-գեղարվեստական «դպրոցների» ներկայացուցիչների կողքին, առաջավոր կամ հետագեմ գրողների, ականավոր վիպագիրների կամ բանաստեղծների կողքին նշմարում էր որոշ պարբերագիրների շուրջ համախմբված գրականագետների, արվեստագետների, գիտնականների ուրույն շարքեր:

Այդպես էր մոտենում Չերնիշևսկին գրականության պատմությանը: Միևնույն մոտեցման հատուկ ցուցանիշները նշմարվում են նաև մեծ ռեդյուցիոներ-դեմոկրատի գրեթե անուշադրության մատնված բիբլիոգրաֆիական նոր տիպի այն աշխատությունների մեջ, որոնք ստատիստիկական ակնարկներ լինելով հանդերձ կարող են գրավել և պիտի գրավեն պարբերական մամուլի պատմության բիբլիոգրաֆիան ուսումնասիրող բանասերների առանձնահատուկ ուշադրությունը¹:

3

Բիբլիոգրաֆիական այդ ակնարկները հակիրճ տեսություններ են: Թվական տվյալները մեծ տեղ են բռնում, կարելի է ասել՝ գերակշռում են:

«Սովրեմեննիկ»-ի մեջ լույս են տեսել այդ տիպի երեք տեսություններ:

¹ Н. Г. Чернышевский, *Соч.* 7 (—Сведения о числе подписчиков на „Современник“, 1850 г., էջ 418—428.—Сведения о числе подписчиков на „Современник“, 1860 г., էջ 890—908, стр. 29, о числе подписчиков на „Современник“, 1861 г., *Соч.* 10, էջ 454—479), Բացառություն է կազմում ականավոր սովետական պատմաբան-բիբլիոգրաֆ Ջոորնովը, որը ծանրանալով Չերնիշևսկու մատենագրական ռեցենզիաների վրա ժամանակին նշել է շիշոված ստատիստիկական-մատենագրական ակնարկների նշանակությունը: Ջոորնովը գրում է, որ «Սովրեմեննիկ»-ի էջերում բացի ցուցակից և ակնարկներից գետնդրված են եղել նաև ստատիստիկական տախտակներ: Здобнов, Русская книжная статистика в XIX веке — „Советская библиография“, 1934. № 1, էջ 46—47; Здобнов, „История русской библиографии“, Москва, 1951, էջ 271—274:

Առաջին տեսությունը գրեթե ամբողջովին ստատիստիկա է: Չերնիշևսկին առանց որևէ ներածության պարզապես հրապարակել է ուսական նահանգների և մի շարք քաղաքների ընդարձակ մի ցուցակ: Նա կանգ է առել բացառապես այն նահանգների և քաղաքների վրա, ուր «Սովրեմեննիկ»-ը քիչ թե շատ տարածված էր: Բաժանորդների թիվը շատ մեծ էր առանձնապես Պետերբուրգի նահանգում, ուր միայն մայրաքաղաքում այդ թիվը 1859-ին հասնում էր 1274-ի: Նահանգի մյուս քաղաքներում «Սովրեմեննիկ»-ը ուներ 45 բաժանորդներ (որոնցից 15-ը Կրոնշտադտի քաղաքացիներ էին): Ռուսաստանի երկրորդ մայրաքաղաքում՝ Մոսկվայում բաժանորդների թիվը ավելի քիչ էր՝ 622, իսկ Սերպուխով քաղաքում՝ 16: Սարատովի նահանգում բաժանորդագրվել էին ընդամենը 105 հոգի, իսկ Կուրսկի նահանգում՝ 111 մարդ: Մեզ համար հետաքրքրական կարող են լինել իհարկե Ռուսաստանի այն վայրերը, որոնց բնակչության շարքերում զդալի թիվ էին կազմում հատկապես ազգային փոքրամասնությունները: Դրանց շարքերում կարող էին լինել կովկասցիներ և այդ թվում հայ բաժանորդներ:

Այդպիսի վայրերից հիշատակվում են Աստրախանը՝ 19 բաժանորդ, Քիշինևը՝ 19, Դերբենդի նահանգը՝ 18, Նախիջևանը՝ 2, Ռոստովը՝ 12, Տագանբոգը՝ 23, Կամենեց-Պոդոլսկը՝ 13, Ստավրոպոլը՝ 24, Ստավրոպոլի նահանգը (քաղաքի հետ միասին)՝ 94, Տավրիայան նահանգը՝ Ղրիմ՝ 95, Թբիլիսիի նահանգը՝ 69, այդ թվում Գանձակում՝ 1, Զաքաթալայում՝ 2, Սղնախում՝ 1, Թելավում՝ 5, քաղաքում՝ 44: Բագվում եղել է 4 բաժանորդ, Նուխում՝ 1, Շամախում՝ 3, Շուշիում՝ 4, Երևանում՝ 2, Նախիջևանում՝ 1, Ալեքսանդրոպոլում՝ 1: Պետք է ենթադրել, որ յուրաքանչյուր բաժանորդ տալիս էր ժուռնալը ընթերցասեր իր ծանոթներին և այս կամ այն չափով հանդես էր գալիս «Սովրեմեննիկ»-ի ուրույն պրոպագանդիստի դերում: Չերնիշևսկին հենց այդ էր նկատի առնում, երբ ծանրանում էր բաժանորդների վրա: Ստատիստիկական տվյալներին նա կցել էր հակիրճ դիտողություններ, որտեղ առանձնապես շեշտում էր՝ լուգանսկում նույնչափ բաժանորդներ կային, որչափ շատ ընդարձակ Ուդենցկի նահանգում: Վերխնեդնեպրովսկում 3000 բնակիչներից բաժանորդագրվել էին 23 հոգի: Դա, իհարկե, մեծ տոկոս էր. մինչդեռ Նիժնի Նովգորոդում 40.000 բնակիչներից միայն 21 հոգի էին բաժանորդագրվել:

Ըր երկրորդ տեսության մեջ Չերնիշևսկին կանգ է առնում 1860-ի ընթացքում բաժանորդագրվողների վրա: Նորից նա հիշատակում է առանձին նահանգները, քաղաքները, բաժանորդների թիվը: Որոշ վայրերում ավելացել էր բաժանորդների թիվը: Դերբենտի նահանգում, օրինակ, բաժանորդների թիվը հասնում էր 26-ի: Ստավրոպոլում կային արդեն 40 բաժանորդներ, Քուբայիսի նահանգում՝ 7, Ղրիմյան վայրերում՝ 126 (այդ թվում՝ Թեոդոսիայում՝ 4, Սիմֆերոպոլում՝ 32, Թբիլիսիի նահանգում՝ 80, քաղաքում՝ 52, Սղնախում՝ 2, Թելավում՝ 5, Ախալցխայում՝ 1, Շամախու նահանգում՝ 14 (Բագու՝ 5, Շուշի՝ 4, Նուխի՝ 2, Երևանի նահանգում՝ 10, Նախիջևանում՝ 2, Երևանում՝ 4):

Քննելով ստատիստիկական այս տվյալները, Չերնիշևսկին նշում է, որ «Սովրեմեննիկ»-ը 1859-ին ուներ ընդամենը 5500 բաժանորդ, իսկ 1860-ին՝ 6.600: Բնորոշ է այն, որ Չերնիշևսկին դիտմամբ միացնելով Դերբենդի, Քուբայիսի, Թբիլիսիի, Շամախու, Երևանի նահանգները Սև ծովի վայրերի հետ «կովկասյան» այդ վայրերում նշմարում է նկատելի պրոգրես: Ըստ Չերնի-

շևսկու նշված վայրերում 1860-ին 300,000 բնակիչներից «Սովրեմեննիկ»-ին բաժանորդագրվել էին 158 մարդ: Դա անշուշտ բարձր տոկոս էր:

Զգտելով բնութագրել մի քանի մեծ քաղաքների բնակչության դիրքը, Չերնիշևսկին կազմել է ստատիստիկական տախտակ: Այդտեղ նշվում են, ի միջի այլոց, հետևյալ թվական տվյալները: Թբիլիսիի 38,000 բնակիչներից 1860-ին «Սովրեմեննիկ»-ին բաժանորդագրվել էին 52 հոգի, այնինչ Վորոնեժի 38,000 բնակիչներից միայն 29 հոգի էին բաժանորդներ, Քիշինևի 63,000 բնակիչներից 37 հոգի բաժանորդներ էին. Կուրսկ քաղաքում կային 40,000 բնակիչներ, որոնցից 39 բաժանորդներ և այլն:

Չերնիշևսկին իհարկե հաշվի է առնում տոկոսային հարաբերությունների նշանակությունը: Նա գտնում է, որ կովկասյան վայրերում «ռուս հասարակությունը» հիմնականում բաղկացած էր զինվորական սպաներից և պետական-կառավարական հիմնարկությունների ծառայողներից, որոնց թվում էին «Սովրեմեննիկ»-ի ընթերցողները: Մեզ թվում է, որ Չերնիշևսկու այդ տեսակետն այնքան էլ ճիշտ չէր: Չերնիշևսկու ենթադրությամբ ռուսներն ամսագրի բաժանորդները և ընթերցողները պիտի լինեին բացառապես և միմիայն ռուսական բնակչության ներկայացուցիչները: Իրականում կովկասյան վայրերում, այդ թվականներին և դրանից էլ առաջ եղել են ռուսներն կարդացող կովկասցի ընթերցողների նշմարելի շարքեր: Կովկասյան ժողովրդի առաջավոր ներկայացուցիչները պայքար են մղել ֆեոդալական-ճորտատիրական կարգերի դեմ՝ հետևելով ռուս պրոգրեսիվ և դեմոկրատական գրականությանը: Կովկասյան մի շարք վայրերում առանձնապես 60-ական թվականներին ադրբեջանցի, վրացի, հայ ընթերցողները (խոսքը իհարկե առաջավոր ընթերցողների մասին է) կարող էին ակտիվ կերպով արձագանքել դեմոկրատական գաղափարներին: Իր տեսությունից վերջին մասում Չերնիշևսկին նահանգական փոստերի ղեկավարներին առաջարկում էր արձանագրել զանազան պարբերագիրներ ստացող բաժանորդների թիվը ըստ դասերի: Միաժամանակ նա նշում է, որ բոլոր պարբերագիրների խմբագիրները նույնպես պիտի հրատարակեն իրենց բաժանորդների մասին թվական կոնկրետ տվյալներ: Կերչից Չերնիշևսկին ստանում է այդ տիպի ուշագրավ տեղեկություններ և կցում է իր ակնարկին: Հենվելով այդ տվյալների վրա, նա հանգում է այն եզրակացության, որ հատկապես Տավրիկյան նահանգում (Ղրիմ) 1860-ին զինվորականների և շինովնիկների կողքին նկատելի տեղ էին բռնում պարբերագիրների բաժանորդների շարքերում՝ վաճառական-բաժանորդները:

Իր երրորդ տեսությունից մեջ Չերնիշևսկին կանգ է առնում արդեն 1861-ի ընթացքում բաժանորդագրվողների վրա: Նորից նա հիշատակում է առանձին նահանգներ և քաղաքներ: Թվական տվյալներին նա կցում է հատուկ մեկնաբանական դիտողություններ և շեշտում է առանձնապես, որ «Սովրեմեննիկ»-ի բաժանորդների թիվը մեծ էր Նովորոսսիայում և հարավային վայրերում: Ամբողջ Կովկասում 1861-ին կար արդեն 161 բաժանորդների կուտ մի զանգված: Ղզլարում նկատելի կերպով պակասել էր բաժանորդների թիվը (1860-ին կար 9, իսկ 1861-ին միայն 5 բաժանորդ): Մի քանի քաղաքներում դրությունը մնում է անփոփոխ: Ստավրոպոլում բաժանորդների թիվը շատանում է՝ 50: Նույնը կատարվում է նաև Թբիլիսիում՝ որտեղ արդեն կար 55 բաժանորդ:

Չերնիշևսկին ընդգծում է, որ ընթերցողները չեն սիրում շաղակրատություն մը զբաղվող գրողներին: Եթե առաջ այդ ընթերցողները որոշ սպասումներ-

րով էին մոտենում «գրականությունը», ապա 1861-ին նրանք հուսախաբվելով ցուցադրում են թերահավատ վերաբերմունք դեպի մամուլը: Այդ,—ասում է Չերնիշևսկին,— նշանակում է, որ ընթերցողները անբավական են: Ստատիստիկական նոր տվյալները թելադրում են ժուռնալիստիկայի ներկայացուցիչներին և բոլոր գրողներին հաշվի առնել բաժանորդների — ընթերցողների նոր այդ դիրքը:

Չերնիշևսկու վերջին տեսության մեջ ստատիստիկական տվյալներին կըցված է գրեթե մի ամբողջ ուսումնասիրություն, երեք տարիների ընթացքում փոփոխվող «տրամադրությունները» բնութագրող սիմպտոմների մասին: Մենք դիտավորությամբ ծանրացանք միմիայն որոշ վայրերի բաժանորդների վրա ոչ թե նրա համար, որ ցանկանում էինք «Սովրեմեննիկ»-ի բաժանորդների ընդհանուր հավաքույթի մեջ նշմարել անհայտ և մոռացված կովկասցի դեմոկրատների դիմաստուները: Երևանի, Նախիջևանի, Ղզլարի և այլ քաղաքների բաժանորդները կարող էին լինել նաև ուրիշ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Դա կասկածից դուրս է: Կարելի է միայն հիպոտետիկ կարգով ենթադրել, որ հայաբնակ որոշ վայրերում բաժանորդների մի որոշ տոկոսը — թեկուզ և աննշան տոկոսը կարող է և պետք է ցուցադրել նաև առաջավոր հայ գործիչների ակտիվ դիրքը «Սովրեմեննիկ»-ի նկատմամբ¹: Վերջնական պատասխանը մենք կստանանք միայն «Սովրեմեննիկ»-ի արխիվային նյութերը ուսումնասիրելուց հետո: Մեզ չպիտի շփոթեն Ռուսիայի հարավային վայրերի բաժանորդների ուսական ազգանունները: Հյուսիսային Կովկասում, Դոնի շրջանում, ղրիմյան վայրերում հաճախ հայ քաղաքացիները հանդես են եկել ուսական ազգանուններով (Պոպով, Տարասով, Չերնով, Կուզնեցով, Չերոտարյով և այլն):

Միմիայն արխիվների դոկումենտները կարող են հաստատուն կերպով պարզել, թե «Հյուսիսափայլ»-ի բաժանորդներից ովքեր են բաժանորդագրվել «Սովրեմեննիկ»-ին:

Չերնիշևսկու համար թվերի ամբողջությունը յուրահատուկ մի «բարոմետր» էր: Դա կշռաչափ էր: Այդ բարոմետր-կշռաչափը նրա համոզմամբ կարող էր պարզել ընթերցողների դիրքորոշումը մամուլի, գրականության, կոնկրետ պարբերագիրների նկատմամբ: Հրահանգելով կազմել հատուկ տեղեկագիրներ և հաշվետու հղվածներ, առաջարկելով փոստի նահանգային մարմիններին կազմել ստատիստիկական տեղեկություններ, վերջապես կոչ անելով պարբերագիրների ղեկավարներին հոգ տանել հաշվետվության մասին,

¹ Ուսումնասիրելով ճնշված ժողովուրդների կացությունը և պատմությունը, Չերնիշևսկին առանձնահատուկ ուշադրությամբ էր մոտենում արևելյան ժողովուրդների կուլտուրային: Հայտնի է, որ նա թաթարերեն լեզուն յավ էր ուսումնասիրել տակավին իր ուսանողության տարիներին՝ հենց իր հայրենի քաղաքում — Սարատովում: Այդ փաստը ընդդեմ է իր նոր աշխատության մեջ Չերնիշևսկայան (էջ 61—63): Արաբերեն և պարսկերեն լեզուներն էլ նա սկսել էր ուսումնասիրել այդ տարիներին: Հետագա շրջանում Չերնիշևսկու հատուկ ուշադրությունը գրավում են կովկասյան ժողովուրդները: Հավանական է, որ հենց այդ շրջանում նա անցել է նաև հայ լեզվի ուսումնասիրությանը: Հայերեն ձևադիր այբուբենը և ապա Չերնիշևսկու ձեռքով գրված հայերեն մականդրությունը սլահվում են ներկայումս Չերնիշևսկու անվան մյուզեոնի մեջ Սարատովում (Ծրիմովսկի, էջ 157): Ոչ մի պարագայում չի կարելի թերահանատել այդ վավերագրերի նշանակությունը: Ерымовский.—Чернышевский в Астрахани, Астрахань, 1952 г.

Չերնիշևսկին միաժամանակ դիմում էր մատենագիրներին և ցուցադրում էր բիբլիոգրաֆիայի նոր ուղիների և մեթոդների նշանակությունը: Մեծ ունեցիկներ-գիտնականը հրահանգում էր ժողովրդաստիկայի պատմության պրոբլեմները հետազոտող բանասերներին՝ հաշվի առնել որոշ սիստեմով դասավորված և կլասիֆիկացիայի ենթարկված թվական տվյալների մեծագույն նշանակությունը:

Կազմելով ստատիստիկական ցուցակներ և կլասիֆիկացիայի ենթարկելով թվերը, Չերնիշևսկին առաջ շարժվող բանակի հրամանատարի նման էր մոտենում նման փաստերի վերլուծությանը: Նա ձգտում էր պարզել առանձին վայրերում բազմացող կամ պակասող բաժանորդների դիրքորոշման պատճառները: Մեծագույն ուշադրությամբ համեմատելով բաժանորդների ակտիվությունը կամ պասիվությունը բնութագրող թվերը, նա աշխատում էր պարզել դաշիք ունեցիկն պատերազմի թույլ օղակները: Յուրաքանչյուր նոր բաժանորդի կողքին նշմարում էր ապագա ապստամբ բանակի ընթերցող մարտիկների դիմաստվերները: Յուրաքանչյուր նոր տեղեկություն արձանագրում էր, միշտ ջանալով որոշել «Սովրեմեննիկ»-ի բաժանորդների և ընթերցողների կշիռն ու արժեքը: